

NUTQ TIPOLOGIYASI VA UNING MULOQAT TUZILISHIDAGI O‘RNI

Agzamova Gulrux Ravshan qizi
O‘ZDJTU Lingvistika (xitoy tili) magistri

Annotatsiya: *Til hodisalarini o‘rganishda muhim o‘rinni kommunikativ pragmatik yondashuv egallab bormoqda, bu bir tomondan, kommunikativ vaziyatning xususiyatlarini, so‘zlovchi o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik munosabatlarni hisobga olishga imkon bersa, ikkinchi tomondan, nutqiy harakatlarning mazmuni va vazifalarini aniqlashga yordam beradi. Til doimiy o‘zgarish va shakllanishda bo‘lgan tarixiy hodisadir. Ushbu o‘zgarishlarning tashuvchisi va muallifi shaxsdir.*

Kalit so‘zlar: *nutq etiketi, nutq tipologiyasi, sotsiologik va kommunikativ daraja, nutq ta’siri, kommunikativ maqsad.*

Kommunikatorlarning nutq akti doirasidagi xatti-harakati ko‘p jihatdan odo-axloq qoidalari, xususan, nutq etiketi bilan belgilanadi. Nutq etiketi, bir tomondan, madaniyat elementi sifatida, ikkinchi tomondan, oddiy nutq xatti-harakatlari sifatida ko‘plab mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan ko‘rib chiqiladi. Nutq etiketi, eng avvalo, dialogik o‘zaro ta’sir holatlarida, nutq akti davomida o‘z ifodasini topadi. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatda ma’lum bir tarixiy bosqichda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni aks ettiradi. Nutqning ta’siri nutqiy muloqotning jihatlaridan biridir. Nutq aloqasi nazariyasi nutq aloqasining ikki darajali modelini, jumladan, sotsiologik va kommunikativ darajalarni qabul qiladi.

Muloqotning sotsiologik darajasining mazmuni - bu suhbatdoshlarning ijtimoiy o‘zaro ta’siri, ya’ni ularning xatti-harakati, fikrlash tarzi va his-tuyg‘ulariga ta’siridir. Kommunikativ darajaning mazmuni - bu xabarni uzatish, aniqrog‘i suhbatdoshlar o‘rtasida ma’lumot almashish hisoblanadi. Shunday qilib, aloqa shunchaki ma’lumotni uzatish bilan cheklanmaydi, balki chuqurroq ijtimoiy tarkibni o‘z ichiga oladi. Og‘zaki muloqotning bunday talqini K. Marks va F. Engelsning “Nemis mafkurasi” da ifodalangan g‘oyalariga asoslanadi. Ushbu nazariyaga muvofiq, nutq ta’sirini ijtimoiy ta’sirning nutq shakli, boshqacha aytganda, bir yo‘nalishli nutq harakati sifatida tushunish mumkin, uning mazmuni so‘zlovchining muloqot, dialog jarayonida suhbatdoshga ijtimoiy ta’siri hisoblanadi [1].

“Nutq ta’siri” atamasi J.Ostin tomonidan kiritilgan perlokatsiya tushunchasiga qaytadi. Uning nutq akti modeliga hujjat - so‘zlash, ta’rif - kommunikativ nutq harakati va perlocution - nutq ta’siri yoki suhbatdoshning his-tuyg‘ulari, fikrlari va harakatlariga so‘zlovchi tomonidan yaratilgan nutq effekti kiradi. O‘zlarining oldindan aytib bo‘lmaydiganligi va mazmunning psixologik tabiati tufayli perloktsiya lingvis-tik tahlil doirasida ko‘rib chiqilmadi, bu birinchi navbatda ma’ruzachining ularda

ifodalangan kommunikativ niyati bilan belgilanadigan illokatsion harakatlarga qaratilgan.

Nutq ta'siri kommunikativ harakat bilan natija va maqsad o'rtasidagi munosabatga ko'ra emas, balki harakat obyektlari o'rtasidagi munosabatga ko'ra qiyoslanadi. Nutq ta'sirining obyekti suhbatdosh, kommunikativ harakat - bu xabarning o'zi. Bu suhbatdoshning ma'lum bir reaksiyasini keltirib chiqaradigan effektlar sifatida nutq effektlarini to'liqroq tahlil qilish va tahlil doirasiga uning chegarasidan tashqarida qolgan nutq harakatlarining butun turkumini kiritish imkonini beradi. Shunday qilib, dastlabki ta'rifni aniqlab, aytishimiz mumkinki, nutq ta'siri nutq harakati emas, balki uning asosiy tarkibiy qismidir, chunki u ma'lum darajada aniqlaydi.

Ko'pgina nutq effektlarini uch tomondan tavsiflash mumkin, garchi ular o'z nutq ta'sirining bir komponentini ham ko'rsatishi mumkin: salomlashish, kimgadir qo'ng'iroq qilish, kimnidir masxara qilish va hokazo. Biror narsani tasvirlashning kommunikativ harakati, nimanidir tasdiqlash, nimanidir inkor etish, va hokazo. Og'zaki o'zini-o'zi ifodalash, maqtanish, hazil, tuhmat va hokazo. Muayyan vaziyatni tavsiflashda nutqqa ta'sir qiluvchi komponent ishlatilgan hollarda, odatda, qolganlarini tiklash qiyin emas. Shuning uchun nutq ta'sirining tipologiyasi nutq harakatlarining asosiy tipologiyasi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Og'zaki o'zaro ta'sir aktining tavsiya etilgan modeli elementar dialogni tavsiyalaydi, ammo uni og'zaki muloqotning yanada murakkab holatlariga kengaytirishi mumkin. Nutqning o'zaro ta'sirining individual harakatlari uchun ham, umuman suhbat uchun ham nutq ta'sirining maqsadlari (muloqot maqsadlari) va uning ishtirokchilarining kommunikativ maqsadlari (xabarning maqsadlari) haqida gapirish mumkin. Muloqot tashabbuskorining muloqot maqsadi uning strategiyasini belgilaydi, har bir nutqiy o'zaro ta'sir aktida suhbatdoshlarning nutqqa ta'sir qiluvchi aniq maqsadlari dialog taktikasini belgilaydi. Muloqot tashabbuskori suhbatdoshining nutq xatti-harakati odatda uchta strategiyadan biri bilan belgilanadi: aloqa maqsadiga qarshi turish, yordam berish yoki unga bo'ysunish.

Nutq aloqasining tavsiya etilgan modeliga muvofiq nutqiy ta'sirlar tipologiyasini qurish shakllantiriladi. Bunday tipologiyani yaratish usullaridan biri lug'at materialini tahlil qilishdir. Ushbu nazariyaga muvofiq, nutq ta'sirini ijtimoiy ta'sirning nutq shakli, boshqacha aytganda, bir yo'nalishli nutq harakati sifatida tushunish mumkin, uning mazmuni so'zlovchining muloqot, dialog jarayonida suhbatdoshga ijtimoiy ta'siri hisoblanadi.

Nutq aloqasining tavsiya etilgan modeliga muvofiq nutqiy ta'sirlar tipologiyasini qurish. Bunday tipologiyani yaratish usullaridan biri lug'at materialini tahlil qilishdir. Rus tili lug'atida S.I.Ozhegov nutqiy harakatlarning 800 dan ortiq nomlarini tahlil qiladi, ularni uch sinfga bo'lish mumkin: nutq ta'sirining tabiati

bo'yicha nutq harakatlarining nomlari (taxminan 46%), nutqning tabiati bo'yicha kommunikativ harakat (taxminan 25%) va og'zaki o'zini o'zi ifodalash usuli bilan (taxminan 29%). Bu bo'linish ma'lum muhim qoidalarsiz amalga oshiriladi, chunki bir qator fe'llar bir vaqtning o'zida ikki yoki hatto uch tomondan og'zaki harakatlarni tavsiflaydi: masalan, shikoyat qilish va maqtash fe'llari nutq ta'siriga, kommunikativ harakatlarga va og'zaki o'zini o'zi ifodalashga bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday hol-larda biz grammatik mezondan foydalanganmiz: agar fe'lning boshqaruv modelida suhbatdosh obyekt kerak bo'lsa, unda bunday fe'l nutqiy harakat qiluvchilar guruhiga kirdi; fe'lning obyektisiz ishlatilishiga yo'l qo'yilsa, u nutqning o'z-o'zini ifodalash fe'llariga kiradi; agar nutq harakatining fe'li obyekt sifatida xabarni talab qilsa va adresatning yo'qligiga imkon bersa, u kommunikativ harakatlar guruhiga tas-niflangan. Shunday qilib, kimnidir biror narsaga chaqirish, kimnidir biror narsa bilan tahdid qilish, kimnidir biror narsaga ishontirish, kimgadir maslahat berish, kimgadir biror narsa xabar berish va hokazo. Nutq ta'siridagi fe'llarga biror narsani isbotlamoq, biror narsani rad etmoq, nimanidir tasdiqlamoq, biror narsani qayta aytib bermoq, nimanidir tasvirlamoq – kommunikativ harakat fe'llari esa shikoyat qilmoq, maqtanmoq, masxara qilmoq, hazil qilmoq, xushmuomala bo'lmoq, so'kmoq, o'zini og'zaki ifodalash fe'llari kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Iskandarova Sh. O'zbek nutqi odatining muloqot shakllari. Samarqand: 1993, 87-b
2. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. Toshkent 2000, 65-b
3. Белов В. Лад: Очерки о народной эстетике. М.: Молодая Гвардия, 1988.
4. Войтик Н.В –Речевая коммуникация 104с
5. Сидихменов В.Я. Китай: общество и традиции: 2000, 63 с.
6. Сторожук А.Г. Три учения и культура Китая конфуцианство